LLEWELLYN BOGAERS

Kluizenares midden in de wereld

Suster Bertkens antwoord op haar beladen familiegeschiedenis[*]

1. INLEIDING

Llewellyn Bogaers, cultuurhistorica.

Die werelt hielt my in haer gewout
mit haren stricken menichvout
Myn macht had sy benomen.
Si heeft my menich leet gedaen, eer ic haer bin ontcomen.[1]

Met deze woorden beschrijft Suster Bertken (1426/27-1514) haar weg uit de wereld, die haar zo bezeerd had. In 1456/57, toen zij 30 jaar oud was, koos zij ervoor haar leven voortaan in volledige beslotenheid aan God te wijden en liet zij zich inkluizen aan de Utrechtse Buurkerk. Zij was destijds niet de enige die een zo ingrijpend besluit nam: Utrecht herbergde in de vijftiende eeuw nog vier andere kluizenaars (m/v).[2] Aan de oudste en grootste parochiekerk van de stad liet Bertken een kluis bouwen die zicht bood op het hoogkoor en sacramentshuis. Zevenenvijftig jaar bracht zij in deze kluis door, waar zij waakte, mediteerde, bad en schreef. Zij overleed er op 25 juni 1514 en is er op haar verzoek begraven. Kort na haar dood zijn haar geschriften, in twee boekjes gebundeld, in Leiden, Utrecht en Antwerpen uitgegeven. Het ene boekje gaat over het lijden van Christus en heet *Het boecxken van dye passie,* het andere is een verzameling van meditaties en liederen en is verschenen onder de titel *Suster Bertkens boeck,* dat waarschijnlijk de titel was van het hele, ongedeelde manuscript. In 1516 zijn beide boekjes door Jan Berntsz. te Utrecht, in 1516 en in 1518 door Jan Seversz. te Leiden, en rond 1520 door Willem Vorsterman in Antwerpen uitgegeven.[3]

Een sober bericht getuigt van het leven dat Suster Bertken in de kluis heeft doorgebracht. Het is een oorkonde die na haar overlijden is opgesteld door drie hoge Utrechtse geestelijken. Zij wilden de herinnering aan haar voorbeeldig leven vastleggen. Het document is in een fles gestopt en in haar kist gelegd.[4] Van de oorspronkelijk latijnse tekst is een dietse vertaling gemaakt, die in een verkorte hertaling luidt:

Op zondagmorgen 25 juni 1514 heeft de devote maagd Berta Jacobsdochter, die vol goede, heilige werken is, de aarde verlaten, toen zij 87 jaar oud was. Zij was een zuster die leefde naar de regels die gelden voor kluizenaars. Door de wijbisschop dr. Joost [Borre] is zij met toestemming van bisschop David van Bourgondië ingekluisd. Zij heeft haar leven in zware boetedoening doorgebracht: 's winters en 's zomers droeg zij een grofharen

* Mirjam de Baar, Bini Biemans-van der Wal, Willem Frijhoff en Juliaan Woltjer bedank ik voor hun stimulerend commentaar, Martin de Bruijn voor de gegevens die ik van hem kreeg, en Arie de Groot voor de regelmatige uitwisseling. Deze bijdrage maakt deel uit van mijn proefschrift dat de (Utrechtse) religiositeit aan de vooravond van de reformatie tot onderwerp heeft. Dit artikel werd mede gefinancierd door de Stichting voor Historisch Onderzoek (SHO).

1 Johanna Snellen (ed.), *Een boecxken gemaket van Suster Bertken die lvii iaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in dye Buerkercke*

kleed op haar naakte lijf en een eenvoudige grauwe rok. Zij at nooit vlees of zuivel, ging altijd blootsvoets, nooit verwarmde een vuur haar kluis. Zij deed veel goede heilige werken, te talrijk om op te noemen. En toen zij deze scherpe boetedoening 57 jaar had gedaan, is zij in haar kluis aan de Buurkerk in de Heer overleden. Op haar verzoek is zij begraven op de plek waar zij haar leven in boete heeft doorgebracht. Om de waarheid van dit alles te bevestigen hebben wij, de deken van Oudmunster, de Domdeken en de prior van de Regulieren, die altijd de sleutel van haar kluis bewaard heeft, onze zegels aan deze oorkonde bevestigd.[5]

Tot 1958 was er van Suster Bertken niet veel meer bekend dan dat zij de dochter van een zekere Jacob was. En dat zij zo rijk was, dat zij zelf de bouw van de kluis kon bekostigen. Deze gegevens gaven de identiteit van Bertken niet prijs, zij bleef een naam, geen vrouw van vlees en bloed. In 1958 publiceerde Wim Vroom een artikel waarin hij onthulde dat de vader van Suster Bertken een vooraanstaand Utrechter was, heer Jacob van Lichtenberg, Domkanunnik en proost van het kapittel van St. Pieter, en dus een geestelijke.[6] Deze man had grote invloed op de politieke koers die Utrecht in de jaren 1410-1430 voer. Met dit gegeven kreeg de persoonlijke geschiedenis van Suster Bertken ineens reliëf. Zij was een onwettig kind, de dochter van een geestelijke, een rijk en machtig man. Hoe heeft deze achtergrond doorgewerkt in haar levenskeuze?

Deze vraag was aanleiding om de lotgevallen van haar familie, en vooral van haar vader, nog eens minutieus onder de loep te nemen.[7]

(Utrecht 1924), p. 67. Hertaald: *De wereld met haar vele valstrikken had mij in haar greep. Mijn kracht had zij genomen. Zij heeft mij veel pijn gedaan, eer ik haar ben ontkomen.*

2 Michel van Maarseveen, 'Middeleeuwse 'reclusen'. Kluizenaressen en hun besloten bestaan', in: *Spiegel Historiael*, 30(1995), p. 307.

3 Johanna Snellen (vergelijk noot 1) heeft in 1924 een nieuwe editie verzorgd van het boek dat in 1518 door Jan Seversz. is uitgegeven; Catharina van de Graft verzorgde in 1955 een heruitgave van de editie van Jan Berntsz. uit 1516, eveneens onder de titel *Een boecxken gemaket ende bescreven van suster Bertken die lvii iaren heeft gheseten tot Utrecht in die buerkercke.* Zwolle 1955; Van de Leidse uitgave van 1518 is in 1989 een facsimile verschenen onder de titel *Suster Bertken, twee bij Jan Seversz. in Leiden verschenen boekjes* [...], ingeleid door A.M.J. van Buuren. Voor literatuur over Suster Bertken verwijs ik naar deze drie tekstedities en naar de twee artikelen van J.J. van Aelst, 'Geordineert na dye getijden. Suster Bertkens passieboekje', en 'Suffering with the bridegroom. The "Innighe Sprake" of the Utrecht recluse Suster Bertken', in: *Ons Geestelijk Erf*, resp. 69(juni 1995), p. 133-156 en 71(sept. 1997), p. 228-249. De uitgave van 1518 geldt als het meest betrouwbaar. Alle citaten van Suster Bertken zijn aan de niet-gefolieerde facsimile-uitgave van 1989 ontleend.

4 De lotgevallen van dit document zijn beschreven in de *Acta Sanctorum [...]*, 27; *Junii*, G. Henschenius e.a. (ed.) (Parijs/Rome 1867), p. 132.

5 Overlijdensbericht van Suster Bertken op de titelpagina van Jacobus de Voragine, *Legenda aurea sanctorum*, hs uit 1496, dat zich in het Regulierenklooster te Utrecht bevond, nu Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU) H. fol 252 rariora. Afgedrukt in *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, p. 74, en in Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok, *Gouden Legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997), p. 90.

6 W.H. Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', in: *De Nieuwe Taalgids*, 51(1958), p. 168-171. De proost droeg zorg voor het goederenbeheer van een kapittel. De deken hield toezicht op de dagelijkse gang van zaken. Samen vormden zij de tweehoofdige leiding van een kapittel. Utrecht kende vijf kapittels ofwel vergaderingen van kanunniken, elk met een eigen kerk. Deze wereldgeestelijken verzorgden de kerkelijke getijden in hun kerk. Een aantal ondersteunde de bisschop in zijn bestuurlijke taken, kerkelijk en wereldlijk.

7 De reconstructie van de geschiedenis der Lichtenbergers is gebaseerd op bronnenonderzoek en gepubliceerd materiaal. Veel gebruikt zijn: Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst (GAU), *Utrechtsche Kroniek [...]* en *Die bisscopen*, beide handschriften in de bibliotheek onder nummer VII F5; M.W.J. de Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1996), p. 5-44; J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (*BMGN*), 106(1991), p. 1-32; Kaspar

Nieuw archiefonderzoek bracht tot dusver onbekende familieleden en onbekende gegevens uit de jeugd van Bertken aan het licht en zette reeds bekende gegevens in een nieuwe context. Hierdoor komt meer zicht op het leven dat zij voor haar inkluizing leidde. Deze informatie is van belang voor wie zich met de duiding van haar werk bezighoudt. Dit artikel gaat over de familie-achtergrond van Suster Bertken en geeft de contouren aan, waarbinnen haar persoonlijkheid, haar levenskeuze, en dus ook haar werk, gestalte heeft gekregen.

2. DE LICHTENBERGERS IN DE UTRECHTSE GESCHIEDENIS

Bertken hoorde tot een geslacht dat al generaties lang – sinds het einde van de dertiende eeuw – zijn stempel gedrukt had op de Utrechtse politiek. Utrecht was niet alleen van meet af aan een bisschopsstad en bestuurlijk centrum, ook de handel en het marktwezen floreerden er. In het touwtrekken om de macht wonnen de rijke kooplieden steeds meer terrein op de bisschop en de Utrechtse kerk. Zo heeft de Duitse keizer Hendrik v in samenwerking met de kooplieden de stad Utrecht in 1122 stadsrechten verleend. Deze rijke burgerlijke bovenlaag was er alles aan gelegen om haar invloed in de stad te behouden, maar kon een machtsstrijd in de eigen gelederen niet voorkomen. De Lichtenbergers kwamen aan het einde van de dertiende eeuw als het meest stabiele geslacht te voorschijn. Door huwelijksbanden met adel en patriciaat, en invloedrijke posities in de Utrechtse kapittels was hun positie in de Utrechtse standen – de Staten van Utrecht die in Utrecht vergaderden en daar de Stichtse politiek bepaalden – hecht verankerd.[8] Hun invloed strekte zich uit over de hele Utrechtse samenleving. Steeds opnieuw was echter een rivaliserende familie bereid de confrontatie met de machtige Lichtenbergers aan te gaan. Deze conflicten laten een bloedig spoor na in de geschiedenis van laat-middeleeuws Utrecht. Zij waren er de oorzaak van dat de Utrechtse gilden zich in 1304 bestuurlijke invloed konden verwerven. Al die verschillende belangen – van de bisschop, de kapittels, de adel, het patriciaat en de gilden – droegen ertoe bij dat het machtsevenwicht in Utrecht wankel was. Steeds opnieuw werden nieuwe allianties gevormd, waarbij men niet schroomde zich met andere machten te verbinden: de graven van Holland, de hertogen van Gelre, en Hollandse edellieden en steden.[9] Het waren gelegenheidsverbintenissen, waarin geen ideologische factor te onderkennen is. Het ging om persoonlijke belangen, om macht.[10]

Regelmatig was Utrecht dan ook het terrein van een burgeroorlog: in 1304, 1345, 1379, 1413, 1425, 1449, 1455 en 1481-1483. Steeds weer stonden de belangen van de Lichtenbergers op het spel, steeds weer kregen zij in de crisisjaren klop, doch steeds weer wisten zij zich, zij het steeds zwakker, te herstellen. Zelfs in de burgeroorlog van 1525-1528 en in de Beeldenstorm en sympathie voor de Opstand zijn nog Lichtenbergse sentimenten te onderkennen. Nadat keizer Karel v in 1528 de wereldlijke macht van de bisschop had overgenomen, was de

Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vijftiende eeuw* [...], Utrecht 1750-1754, 3 dln.; G.E.A.L. Rubens, *De Lichtenbergers en hun tegenstanders. Factiestrijd in Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw.* Doctoraal scriptie geschiedenis, RUU, 1986, te raadplegen op het Utrechts Archief; J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw.* Nijmegen 1964; Idem, *Utrecht door de eeuwen heen.* Utrecht/Antwerpen, 1968 (ed. 1984); Vroom, 'Suster Bertkens doopceel'.

8 Het patriciaat is de invloedrijke bovenlaag van de burgerij die adellijke pretenties had.

9 Burgers, 'Tussen burgerij en adel', en Rubens, *De Lichtenbergers*, hebben de meest overtuigende analyse van de Utrechtse factiestrijd gemaakt.

10 Ook al verbond Utrecht zich met de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland, toch is het naar mijn idee misleidend om de termen hoeks en kabeljauws als verklaringsgrond voor de Utrechtse verhoudingen te gebruiken. Het veronderstelt verankerde verhoudingen, terwijl de loyaliteit wisselvallig was.

familie definitief de greep op het politieke spel in Utrecht kwijt. Symbolisch is het besluit van Karel v om de stedelijke raad niet langer in het Schoonhuis aan de Steenweg tegenover de Buurkerk te laten vergaderen, doch in de huizen Groot en Klein Lichtenberg aan de Plaats, de tegenwoordige Stadhuisbrug. Deze panden waren tot 1329 de residentie van de familie Van Lichtenberg.[11]

3. DE CARRIÈRE VAN JACOB VAN LICHTENBERG (CA. 1384-1449)

Bertkens vader, Jacob van Lichtenberg, hoorde tot de kopstukken van de Utrechtse politiek. Op 8 april 1402 was hij toegelaten tot het Domkapittel. Dit betekent dat hij toen al volwassen was: hij is dus nog net in of vóór 1384 geboren. In 1405 kreeg hij de beschikking over zijn prebende.[12] In 1410 werd hij proost van het kapittel van St. Pieter.[13] Tot aan zijn dood, op 2 september 1449, behield hij beide functies. Hij is in de Domkerk begraven, waar een gedenksteen boven de deur naar de sacristie nog steeds aan zijn bestaan herinnert.

Als lid van de geestelijkheid en telg van een invloedrijk geslacht had heer Jacob van Lichtenberg een geduchte stem. Hoe gevreesd hij was, blijkt wel uit het feit dat hij tijdens de botsing van 1413 uit de stad werd verbannen en pas na Pasen 1416 mocht terugkeren (de meeste andere ballingen mochten al eind 1415 terugkomen). Hij deed vooral in de jaren twintig van zich spreken. Daags na de begrafenis van bisschop Frederik van Blankenheim werd hij op 11 oktober 1423 door de Utrechtse geestelijkheid benoemd tot vicaris-generaal *in spiritualibus* ofwel tot geestelijk hoofd van het bisdom.[14] Dit ambt heeft hij bekleed zolang de bisschopszetel vacant was.

Bij de bisschopsverkiezing van 1423 speelde hij een toonaangevende rol. Hij was een aanhanger van Rudolf van Diepholt, de man die na de eerste stemming de meeste stemmen had, namelijk 30 van de 73, doch niet de meerderheid. De tweede ronde verliep moeizaam, ondermeer omdat Domproost Zweder van Kuilenburg, zelf een kandidaat voor de bisschopszetel die echter maar 6 stemmen had gekregen, zijn stem niet op Rudolf van Diepholt wilde uitbrengen. Het verhaal gaat dat burgemeester Berend Proeys, een neef van Jacob van Lichtenberg, in deze gespannen situatie op de deur van de kapittelzaal heeft geklopt en zijn familielid met de dood bedreigd heeft, als niet Rudolf van Diepholt als kandidaat te voorschijn kwam. Uiteindelijk koos de vergadering eenparig voor Van Diepholt, die daarmee bisschop-elect was.[15]

De verkiezing moest nog door de paus worden bekrachtigd. De paus legde echter de voorkeur van de Utrechtse geestelijkheid naast

11 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Urecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994), p. 256-257. Karel v vernietigde in Utrecht bewust een aantal symbolen van de Utrechtse identiteit (L.C.J.J. Bogaers, 'Politieke verwikkelingen', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, 2 (Utrecht 1997), p. 47-51).

12 Utrecht, Rijksarchief (RAU), *Dom*, inv. 3069-1, f. 59 r en v, 60 (van deze bron zijn foto's gemaakt die op de studiezaal van het Utrechts Archief te raadplegen zijn, aldaar p. 75-76, 80). Hij verkreeg in 1402 de prebende met supplement (de vaste inkomsten met de neven-inkomsten die aan een kanunnik uitgekeerd worden, zie boven noot 6). Een kanunnik moest enkele jaren wachten voordat hij de prebende daadwerkelijk in bezit kon nemen. Voor de procedure tot het kanonikaat: A.J. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997), p. 69-81.

13 RAU, *St.Pieter*, 764, dd 5 maart 1410.

14 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, 1 (1750) p. 280. Over dit ambt Louise van Tongerloo, 'Bisdom en geestelijkheid', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen Kerk en Staat* (Hilversum 1991), p. 175-176.

15 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, 1, p. 283; J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche schisma* ('s Gravenhage 1892), p. 9.

zich neer om aanvankelijk eerst een kandidaat te benoemen die slechts één stem had gekregen, en daarna – toen die zich niet in het Utrechtse wespennest wenste te steken – Domproost Zweder van Kuilenburg. Daarmee kwamen Rudolf van Diepholt en Zweder van Kuilenburg tegenover elkaar te staan en was het zogenaamde Utrechtse schisma een feit. Deze scheuring zou niet zonder bloedvergieten worden opgelost.

Zodra de benoeming bekend was, heeft Jacob van Lichtenberg conform de gewoonte het ambt van vicaris-generaal neergelegd; de Utrechtse geestelijkheid heeft uit eerbied voor de paus Zweder van
300 Kuilenburg als bisschop geaccepteerd. Alles leek in orde, totdat er op de dag van de intocht van Zweder ongeregeldheden uitbarstten. Leidende Lichtenbergers moesten het ontgelden: burgemeester Berend Proeys werd door aanhangers van Zweder in zijn bed vermoord; zijn bloedverwant Jan van Renesse verstopte zich in het gewelf van de Minderbroederskerk; het huis van Jacob van Lichtenberg werd bestormd, de bedden aan flarden gesneden, geld, gouden en zilveren kostbaarheden en boeken ontvreemd. De proost redde zich het leven door over drie of vier muren te klimmen en bij de zieke mr. Herbert van Jutfaas in bed te kruipen.[16] Een paar dagen later lieten Zweder en het Utrechtse stadsbestuur afkondigen dat zij orde op zaken gingen stellen: de gestolen goederen moesten worden teruggebracht; leidende Lichtenbergers werden verbannen, aan mindere goden werd het stemrecht ontnomen.[17] Het kruitvat was ontstoken, er was opnieuw een burgeroorlog uitgebroken.

Jacob van Lichtenberg reed spoorslags naar Rome om bij de curie zijn recht te halen.[18] In 1426 was hij weer in het land en gaf hij samen met Jan van Renesse leiding aan het verzet.[19] In april 1426 trad hij zelfs op als vertegenwoordiger van de paus in een geschil tussen het Oversticht en de bisschop. Toen Zweder niet voor het tribunaal verscheen, smaakte Jacob het genoegen hem in de ban te slaan.[20] Op 19 mei 1426 moest Zweder de stad Utrecht opgeven. Hiermee was de strijd niet voorbij, doch het pleit wel beslecht. De overwinnaars benoemden Rudolf van Diepholt in 1427 tot ruwaard [beschermer] van het Sticht en bisschop-elect. In 1432 benoemde de paus Zweder van Kuilenburg tot bisschop van Caesarea, een titulaire functie, en Rudolf van Diepholt tot bisschop van Utrecht.

Na deze wapenfeiten trad Jacob van Lichtenberg nauwelijks meer op de voorgrond. Eind 1436 trok hij zich uit het openbare leven terug, nadat hij op 20 juli 1436 een schikking met het Utrechtse stadsbestuur had getroffen over de afhandeling van de schade die hij op de dag van Zweders intocht in 1425 geleden had. De proost stelde zich mild op: het stadsbestuur hoefde alleen maar zijn begrafenis bij te wonen, er een penning ter ere Gods te offeren en naar oude gewoonte wijn te schenken. Ook moesten de lijfrenten die de proost ten behoeve van anderen gekocht had of die op zijn eigen leven stonden, worden uitbetaald. Op 14 september 1436 regelde hij een aantal uitstaande kwesties met het kapittel van St. Pieter dat de proosdijgoederen ging beheren. Sindsdien komt zijn naam nog maar sporadisch voor: in 1437

16 GAU, *Die bisscopen*, p. 135.

17 GAU, Stadsarchief I 16 (Buurspraakboek), St.Bertelmeeusdag [24 aug.] 1525, f.20v.

18 GAU, Stadsarchief I 13 (Raads Dagelijks Boek), vrijdag na Allerapostelen [20 juli] 1436, f159v.

19 GAU, *Die bisscopen*, p. 136; De Hullu, *Bijdrage* (1892), p. 56, nt. 1.

20 Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', p. 170.

21 Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, 2 (1751), p. 169.

22 RAU, 155 verz. Buchel-Booth (BB), 169: f.402, 403; 170: f.541, 542; 177: f. 1208; de kwartierstaat o.c. f.403. Op een kwartierstaat zijn de wapens van de grootouders afgebeeld: de bovenste 2 kwartieren geven het wapen weer van de grootvader en grootmoeder van vaderszijde, de onderste 2 kwartieren van de grootvader en grootmoeder van moederszijde. Zie voor de biografie van Cornelis Booth: A. Pietersma, 'Cornelis Booth (1605-1678), geneesheer, oudheidminnaar en burgemeester', in: *Utrechtse biografieën, levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, 1 [1994], p. 26-30.

23 Met dank aan L.P.W. de Graaff die mij enkele zegels hielp lezen.

24 De gedenksteen bevindt zich boven de deur naar de sacristie. Voor het opschrift, zie E.J. Hasling-

trad hij op als scheidsrechter in een conflict tussen de bisschop en de buren van Eemnes; in 1449 bevestigde hij een tolprivilege van de stad Amersfoort.[21] Was hij toen nog steeds trouw aan de bisschop die, nadat hij eind 1448 de stad Utrecht had moeten verlaten, zijn toevlucht genomen had tot Amersfoort? Waarom hij zich eind 1436 uit het actieve leven heeft teruggetrokken, is niet bekend.

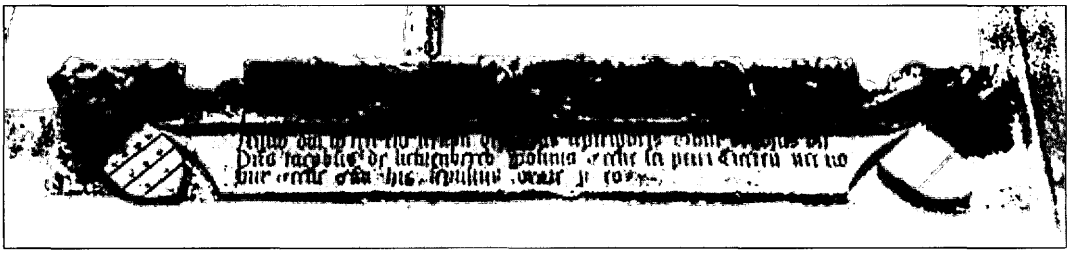

Restant van de gedenksteen van heer Jacob van Lichtenberg in de vorm van een langgerekte banderol tussen twee wapens. Links hangt het wapen met vier dwarsbalken beladen met 10 sterren. Rechts het wapen met een uitspringende dwarsbalk. De tekst luidt: *Anno domini 1449 secundii die septembris obiit venerabilis vir dominus Jacobus de Lichtenberch, praepositus ecclesiae Sancti Petri traiectensis nec non huius ecclesiae canonicus, hic sepultus. Orate pro eo.* In vertaling: In het jaar 1449 overleed op 2 september de eerbiedwaardige heer Jacob van Lichtenberch, proost van St. Pieter en eveneens kanunnik van deze kerk, hier begraven. Bidt voor hem. (Foto: Henk Reinders).

4. NADERE GEGEVENS OVER JACOB VAN LICHTENBERG

Intensief archiefonderzoek wierp nog meer licht op de persoonlijke geschiedenis van Jacob van Lichtenberg. Cornelis Booth (1605-1678), de bekende genealoog van tal van Utrechtse geslachten, heeft een tekening van de kwartierstaat van Jacob van Lichtenberg gepubliceerd en de kwartieren van vaderszijde geduid als Lichtenberg (3 Franse lelies 2,1) gehuwd met Loenersloot (Andreaskruis) en van moederszijde als Mouwer (10 sterren op 4 dwarsbalken 4, 3, 2, 1) gehuwd met Taets (dwarsbalk).[22] De kwartieren bleken echter niet eenvoudig te verifiëren, de zegels leiden uiteindelijk tot de oplossing.[23] De tekening van Booth correspondeert met het restant van de gedenksteen van Jacob van Lichtenberg in de Domkerk, waarop de onderste twee kwartieren staan afgebeeld, de wapens dus van Jacobs grootouders van moederszijde.[24] Booth zelf noemt Nelle de dochter van Abraham Uit de Korenmarkt de moeder van Jacob; de familie Uit de Korenmarkt zegelde als Mouwer.[25] Bij Nelle vermeldt hij een zoon Jacob die al in 1389 het Utrechtse burgerschap verwierf.[26] Deze Jacob moet dan in 1371 geboren zijn en Nelle op zijn vroegst rond 1350. Het is echter vreemd dat een man die een geestelijke carrière ambieert, eerst het burgerschap wint: burgerschap en geestelijke staat sloten elkaar immers uit. Of had zij, wat wel vaker voorkwam, twee zonen die Jacob

huis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* (1965), p. 377, 397-98; voor de vertaling en de afbeelding: P. Borst e.a., *Graven en begraven in de Dom van Utrecht* (Bunnik z.j. [1997]), p. 110.

25 UBU, hs. Buchelius, 8 F 31; RAU, 155 verz. BB, 172: f.726, 727.

26 RAU, 155 verz. BB, 169: f.402, nr. 10; 172: f.727, nr. 18. Waarschijnlijk spreekt Booth hier van de Jacob van Lichtenberg, die van 1405 tot 1417 openbare functies bekleedt als lid van de stedelijke raad en ouderman van de boterlieden (Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, I, passim).

heetten? Over háár ouders kreeg ik zekerheid, toen ik een akte vond uit 1365, waarin Abraham Uit de Korenmarkt zijn huis aan de Korenmarkt naliet aan zijn zoon Abraham die hij had bij "joncfrou Beerte zyn wyff Gheraerdsdochter van Voerne" of bij diens overlijden aan de oudste dochter die dan nog in leven is, op voorwaarde dat zijn vrouw haar lijftocht uit dit huis behield.[27] Nu vielen alle puzzelstukjes op hun plaats: het wapen van de familie Van Voorne is hetzelfde als dat van het geslacht Taets: een rode dwarsbalk op een zilveren veld; wellicht is met deze grootmoeder de naam Berta in de familie van Lich-

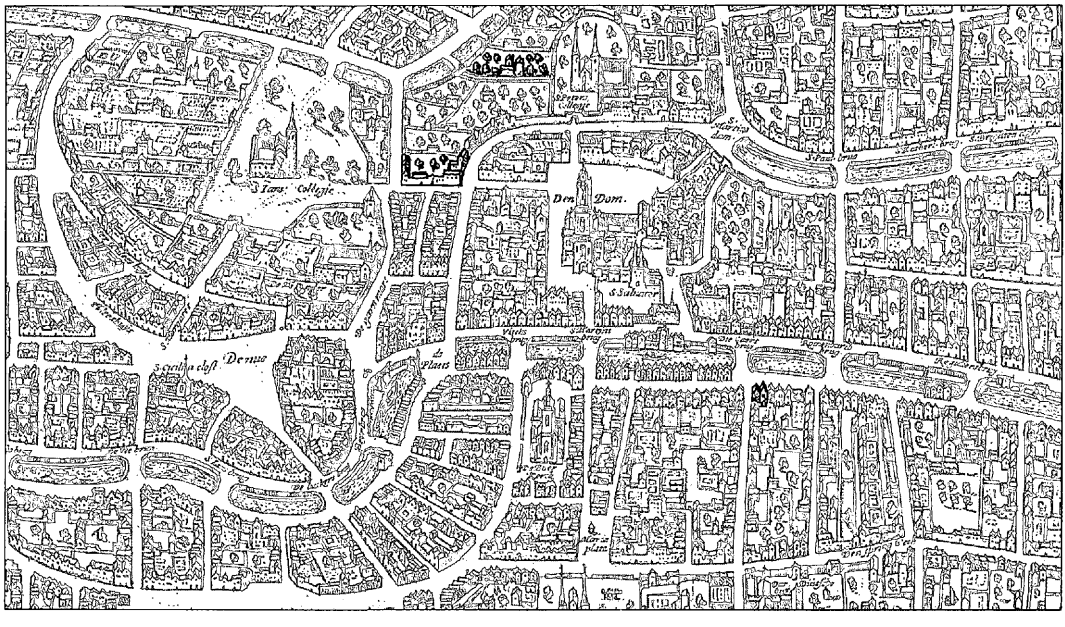

Detail van de plattegrond van de stad Utrecht, door Frans Hogenberg tussen 1569 en 1572 gegraveerd, met alle plaatsen die in het leven van Bertken van belang zijn geweest: van links naar rechts het Janskerkhof, het proosdijhuis van St. Pieter, de Plaats (waaraan de huizen Groot en Klein Lichtenberg stonden), de Buurkerk, de Oudegracht met daaraan de Korenmarkt en het Regulierenklooster. [GAU, TA C 11.959]

tenberg gekomen, misschien was een zuster van Jacob naar deze grootmoeder genoemd. Hiermee was de identificatie van Jacobs grootouders van moederszijde rond.

Booth was evenmin eenduidig over de vader van Jacob van Lichtenberg noch over diens ouders. Het leenregister gaf uitsluitsel over de vader: onze Jacob bleek in 1422 de zoon van eveneens een Jacob van Lichtenberg en een jongere broer van Jan en Alfer.[28] Vader Jacob zou volgens Booth op zijn beurt een zoon zijn van een Jacob van Lichtenberch die getrouwd was met een zekere Hadewych, die afkomstig zou zijn uit het geslacht Loenersloot dat zegelt met een rood Andreaskruis op een gouden veld. Voor de connectie tussen de vader en de grootvader heb ik geen archivalisch bewijs gevonden; wij weten alleen dat hij een Lichtenberg moet zijn. De geslachtsnaam die Booth aan de grootmoeder toeschrijft is niet zeker: de naam Loenersloot ben ik in relatie

27 GAU, Stadsarchief I 579, 21 oktober 1365. Uit een andere akte uit 1365 blijkt dat Braem Uter Corenmarct ofwel een huis had dat uitkwam op zowel de Oudegracht als de toenmalige Gortstraat, nu Haverstraat, of dat hij zowel een huis aan de Oudegracht had als aan de Gortstraat (GAU, Stads Bewaarde Archieven I, 178, do. voor St. Petrus ad cathedram [20 febr.] 1365. De eerste mogelijkheid is het meest waarschijnlijk. Het

tot Lichtenberg niet tegengekomen. Daarom stel ik een ander geslacht voor dat eveneens met het Andreaskruis zegelde en wel geregeld met de familie van Lichtenberg genoemd wordt. De grootmoeder van Jacob van Lichtenberg van vaderszijde zou dan Hadewych, een dochter van Niclaes van den Velde zijn.[29] Nogmaals voor deze hypothese heb ik geen archivalisch bewijs. Ik weet alleen dat er een aloude relatie is tussen beide families. Beide geslachten hoorden tot het patriciaat. Generaties lang zaten zij samen in de schepenbank. Jacob Wernersz. van Lichtenberg blijkt in 1354 getrouwd met Alyd de dochter van

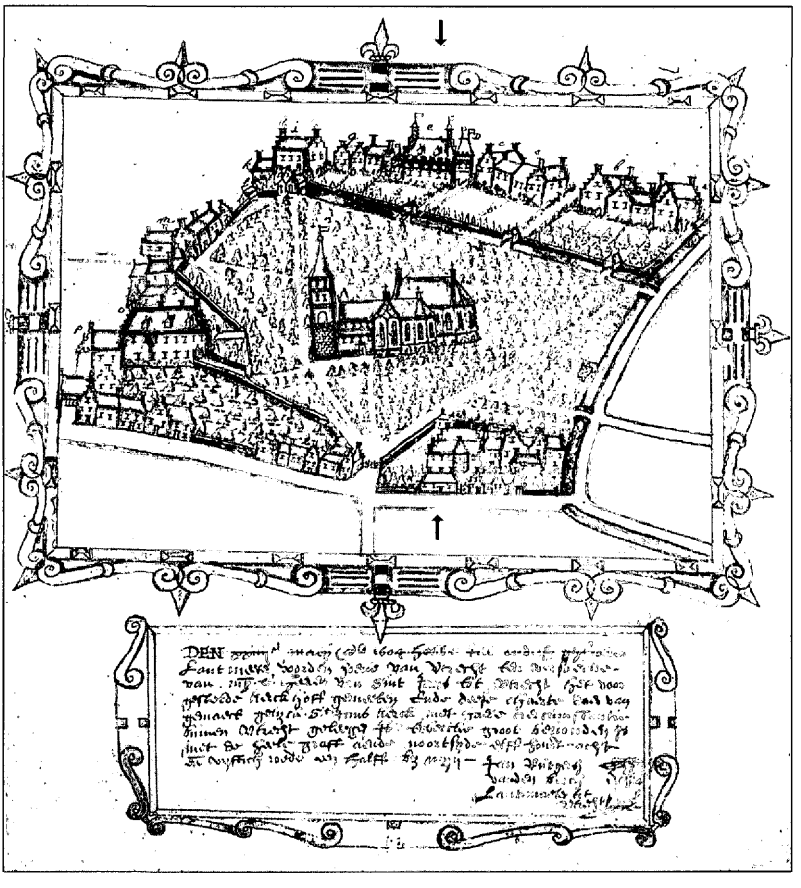

Het Janskerkhof in 1604 getekend door de landmeter Jan Rutgersz. van den Berch. Met een pijltje zijn de huizen aangegeven, waarin heer Jacob van Lichtenberg heeft gewoond.
[GAU, TA, Janskerkhof 1604]

Nyclaes van den Velde. De vader van onze Jacob procedeerde in 1380 tegen NN Geridsz. vanden Velde, een familielid?

Het speurwerk naar de grootouders van Jacob van Lichtenberg heeft Bertken familie gegeven. Er is niet langer alleen maar sprake van een vader, er zijn ook grootouders, ooms en tantes, neven en nichten, en zelfs een (half)broer, zoals wij straks zullen zien. Het onderzoek naar het leven van haar (voor)ouders geeft inzicht in de kringen waarin Bertken zich bewoog. De grootouders van Jacob van Lichtenberg stamden allen uit patricische families, zij waren dus van burgerlijke komaf, al zijn de stamhouders Van Lichtenberg na 1304 tot aan Jacobs

huis is niet precies te identificeren, ik vermoed dat het om Oudegracht 205 gaat.

28 A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak* ('s Gravenhage 1956), p. 476.

29 GAU, Stads Bewaarde Archieven II 230-2 dd 1360, do. na dertiendag [9 jan.]. De tak-Nyclaes van den Velde voert dit wapen, de meeste Van den Veldes voeren 3 klimmende leeuwen, 2,1 (RAU, verz. BB, 170; f.528).

vader allen geridderd. De familie voert ons naar enkele grote stenen huizen aan de Oudegracht, waaronder Groot en Klein Lichtenberg en het huis aan de Korenmarkt. Ook de huizen waarin Jacob van Lichtenberg zelf gewoond heeft, mochten er wezen. Als proost van St. Pieter had hij de beschikking over het proosdijhuis, een kapitaal perceel dat zich uitstrekte van het St. Pieterskerkhof tot aan de Kromme Nieuwegracht, dat hij tijdens zijn ballingschap verhuurd heeft.[30] Nog tijdens zijn ballingschap kocht hij in 1415 een huis aan de noordzijde van het Janskerkhof, op nr. 16-west, één van de grootste percelen van het kapittel van St. Jan.[31] Op dit huis had de menigte het op 21 augustus 1425 gemunt. Binnen een maand na de overval verkocht de proost dit huis. Waar hij na zijn verblijf in Rome heeft gewoond, is niet bekend. Hij kan best in het proosdijhuis van St. Pieter gewoond hebben, dat hij verlaten heeft toen de problemen met het kapittel zich opstapelden (zie hierboven). Op 13 november 1434 kocht Jacob van Lichtenberg het pand Janskerkhof 10, wederom een groot perceel, dat hij vóór 5 oktober 1441 weer verkocht.[32] Als Bertken bij haar vader gewoond heeft, dan heeft zij ondermeer in dit huis gewoond. Alles wijst erop dat zij haar jeugd bij haar ouders heeft doorgebracht: in een gebed spreekt zij van haar koppige houding tegenover haar ouders;[33] ook de vernoeming van de kinderen – zie verder – wijst erop dat Jacob van Lichtenberg zijn kinderen geaccepteerd heeft.

5. DE JEUGD VAN JONCFROU BEERTE

Bertken is verwekt in de tijd dat de ster van haar vader hoog gerezen was. In de oorkonde die na haar dood is opgesteld, staat dat zij op haar sterfdag (25 juni 1514) 87 jaar oud is. Dit betekent dat zij tussen 26 juni 1426 en 25 juni 1427 moet zijn geboren en dus, als de zwangerschap normaal verlopen is, tussen 26 september 1425 en 25 september 1426 verwekt. Het was een turbulente tijd voor de vader: op 21 augustus 1425 was hij het doelwit van een op moord beluste menigte. Hij verkocht zijn huis en vertrok naar Rome. In april 1426 was hij weer terug en organiseerde hij het verzet tegen bisschop Zweder. Hij beleefde toen zijn *finest hours*. Een anonieme kroniekschrijver stelt dat "die proest van Sunte Peter op die tyt machtich was".[34] Zweder van Kuilenburg sloeg hij in de ban; de bisschop moest op 19 mei 1426 de aftocht blazen. In deze tijd die zwanger was van machtsconflicten, is Bertken verwekt.

Wie Bertkens moeder was, is niet bekend. Zij kan een huishoudster geweest zijn, maar ook een vrouw van *standing*. Ondanks de celibaatsgelofte was het in die tijd voor geestelijken niet ongebruikelijk om een vrouw te hebben. Bram van den Hoven van Genderen heeft uitgerekend dat 40 tot 50% van de kanunniken van het kapittel van Oudmunster kinderen had bij een vaste partner.[35] De moeder van Bertken was misschien ook de moeder van Alfer hr. Jacobs van Lichtenberg [bastaardzoon].[36] Was er een oudere zoon Jacob? Ook in de familie van Lichtenberg is het gebruikelijk de oudste zoon naar de grootvader

30 RAU, *St.Pieter*, 826, dd 5 februari 1416. Dit pand grenst aan de westkant aan de Dom-immuniteit en loopt van het Pieterskerkhof (nrs 8-10) naar de Kromme Nieuwegracht (nr 1 als dat nog zou bestaan). Voor dit huis, zie De Bruijn, *Husinghe*, p. 175-176.

31 Vriendelijke mededeling van Martin de Bruijn. Jacob van Lichtenberg kocht dit pand op 8 dec. 1415 en verkocht het op 15 sept. 1425 (RAU, *St.Jan*, 135, 2e afdeling resp. 230 en 167).

32 Vriendelijke mededeling van Martin de Bruijn. RAU, *St.Jan*, 169-4, f. 107v, 13 nov. 1434; 169-4, f. 145v-146, 5 okt. 1441.

33 Snellen, *Een boecxken*, p. 21.

34 GAU, *Die bisscopen*, p. 135-136.

35 Van den Hoven van Genderen, *De Heren*, p. 383-392, mn. p. 385-386.

36 GAU, Stadsarchief I 16, zaterdag na Pauli Bekeringe [31 januari] 1450, f.103v, kolom 2, r8. Booth vermeldt ten onrechte dat Alfer het burgerschap in 1449 won (RAU, 155 verz. BB, 169: f.403, nr. 13). In deze periode is er maar één hr. Jacob van Lichtenberg actief en dat is de proost van St. Pieter.

37 GAU, Stadsarchief I 16, zaterdag na Pauli Bekeringen [31 januari] 1450, f.101v-103v. Om de ernst van de situatie aan te geven

van vaderszijde te vernoemen. De naam Alfer kwam overigens in de familie van Lichtenberg vaak voor. In dit verband moet worden opgemerkt dat Bertken oudere zusters gehad kan hebben, die – zoals gebruikelijk – naar de beide grootmoeders vernoemd zijn. Berta was de naam van de overgrootmoeder en misschien via haar van een tante.

Alfer hr. Jacobs van Lichtenberg [bastaardzoon] kreeg op 31 januari 1450 het burgerrecht. Hij moet dan minstens 18 jaar oud zijn en is dus vóór 1432 geboren. Ook de verlening van dit burgerrecht stond in het teken van strijd: Utrecht kende weer een spiraal van geweld nadat in 1448 de vriendschap tussen bisschop Rudolf van Diepholt en de Lichtenbergers was bekoeld. Na een heftig oplopende ruzie zag de bisschop zich aan het eind van dat jaar genoodzaakt de stad te verlaten. Op 2 februari 1449 – traditioneel een feestdag in Utrecht, omdat de stedelijke raad geïnstalleerd werd en de feestelijke processie van Maria Lichtmis plaatsvond – maakte hij zich na een bloedige strijd meester van de stad. De Lichtenbergers delfden het onderspit. De kopstukken werden geëxecuteerd, anderen verbannen, aanhangers werd het stemrecht ontnomen. Er is een kleine aanwijzing – zie boven – dat Alfers vader als één van de weinige Lichtenbergers de bisschop trouw is gebleven. Mogelijk hing het feit dat aan Alfer het burgerrecht werd verleend, hiermee samen. De situatie was in 1450 gespannen aan de vooravond van de raadsverkiezingen die traditiegetrouw op 1 februari plaatsvonden. De burgers en inwoners van Utrecht werden opgeroepen geen "vechtelic ofte rumoer" te maken op strengere straffen dan gebruikelijk; de Utrechters werd het verboden om contact met de ballingen te onderhouden; opnieuw werden tegenstanders van het zittende stadsbestuur verbannen; en verkregen 316 man het burgerschap "gratis om hoir diensts wille".[37] Hiertoe behoorde Alfer. Van deze mannen verwachtte het stadsbestuur kennelijk ondersteuning. Deze was hun ruim 800 gulden aan gederfde inkomsten waard,[38] wat in die tijd een immens kapitaal was. De bronnen geven tot dusver geen informatie hoe het hem verder in zijn leven is vergaan.

Het moge duidelijk zijn dat Bertken en haar (half)broer politieke agitatie en machtsstrijd met de paplepel moeten hebben binnengekregen. Maar dat niet alleen. Deze kinderen deelden in het prestige van het geslacht waarbinnen zij geboren waren. Als geboren Lichtenberger genoten zij een eersteklas opvoeding. Bertken kon niet alleen lezen en schrijven, uit haar geschriften valt op te maken dat zij vertrouwd was met de bijbel, vooral met het Hooglied en het evangelie, en dat zij de liturgie, getijdenboeken en mystieke geschriften kende.[39] In haar omgeving waren voortdurend boeken: haar vader beschikte over een bibliotheek; als zij in een klooster gezeten heeft, dan waren ook daar boeken; haar kluis grensde aan de librije van de Buurkerk.

Uit al deze gegevens blijkt dat Bertken overeenkomstig haar stand is opgegroeid. Zij behoorde tot de rijkste meisjes van de stad. Zij was "joncfrou Beerte des proesstsdochter van Sinte Peter".[40] Iedereen

staat er bij 2 punten een handje getekend, wat betekent "Let op".

38 Het burgerschap kostte in 1455/56 - over 1450/51 zijn geen gegevens bekend - 5 oudschilden die half om half de stad en het gilde ten goede kwamen (GAU, Stadsarchief 1 589, 1455/56, onder inkomsten uit burgerschap). De waarde van een oudschild was in 1440 31½ wit (*Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht*, 2, 1e stuk (1395-1480). Uitgegeven door N.B. Tenhaeff ('s-Gravenhage 1946), p. 201, nt. 3) en komt dus overeen met vijf zomerdaglonen van een vakman.

39 Van Aelst, 'Geordineert', en 'Suffering'; A. Ampe, 'De geschriften van Suster Bertken', in: *Ons Geestelijk Erf*, 30(1956), p. 281-320. M.M.J. Smits van Waesberghe, 'Het mystieke dicht- en prozawerk van suster Bertken', in: *Roeping*, 22(1944), p. 60-61, ziet parallellen tussen Suster Bertken en Ruusbroec. Ampe, o.c., constateert expliciet invloed van Tauler, mr. Eckhart, Hendrik Mande en Bernard van Clairvaux. Van Buuren, *Suster Bertken*, [p. 12-13] noemt Ruusbroec en Hadewijch, en Augustinus, Bernard van Clairvaux, Bonaventura en Hubertinus van Casale.

40 Zo wordt zij herhaaldelijk genoemd in de rekeningen van de Buurkerk, zie GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 47, 1449/50 f.12, 21; 1450/51 f.26; 1454/55 f.16v; 1456/57 f.14; 1458/59 f.14.

kende haar vader, de invloedrijke bestuurder. Haar grootouders, ooms en tantes hoorden tot de *crème de la crème* van Utrecht. Voor haar gingen de deuren van heel wat kapitale panden open. Bertken leefde in overvloed. Later zegt zij hierover:

Vergeeft mi, lieve heer, dat ick my na u godlike leeren ende raden.[41] *niet ghestelt en heb ende bin also ondanckbaer geweest uwer groter minnen ende menichfoudigher weldaden, niet onderdanich, mer eygenwillich, ongelaten, gaern gepresen, node ghestraft; ic heb myn hooft, myn lichaem, myn leden dicwil versciert nader werelt ende myns selfs eygen behagen gesocht; ydelic dwaeslic daerin geglorieert; in groter homoedi-*
306 *cheyt, in ongehoorsaemheit, eigenwillicheit geleeft, veel iaren sondelijc overgebrocht; [...]. O alre goedertirenste heer, wilt mi alle myn sonden vergeven; het is my uut gronde myns herten leet, lyeve heer, dat ick den tyt aldus qualic overghebrocht heb in groten sonden, zeer eygenwillich, dicwil styf, te ongeboochsam tot mijn ouders en daer ic onder hoorde, mi bewesen heb; dat cruys van tijtlic liden dat gi op my hebt laten comen tot minre salicheyt, heb ic onweerdelijc van mi geworpen ende bin toornych, hatich, nydich dicwil geweest op die my moeylijck waren ende heb met woerden, met ghelaet, met onttrecken van weldaet, met verminren haerer goeder famen mi selven geworpen ende verblijt in haer verdriet.*[42]

Dergelijke zelfbeschuldigingen zijn in getuigenissen van wie tot inkeer is gekomen niet ongewoon, en toch treft hier de toon van schaamte en berouw. Nu wij haar persoonlijke geschiedenis beter kennen, kunnen wij ons ook voorstellen dat uiterlijk vertoon voor Bertken belangrijk is geweest. Zij hoorde niet voor niets tot de rijkste meisjes van de stad. Zij ging ongetwijfeld naar de laatste mode gekleed. Tot inzicht gekomen, is zij zich haar vroegere tekortkomingen zeer bewust. Het is alsof zij in haar klaagzang weer de momenten herbeleeft, waarin zij anderen benadeeld heeft tot meerdere glorie van zichzelf. Uit deze wereld van machtsvertoon heeft Bertken zich losgemaakt.

6. DE KLUIS

In de lente van 1449, nog vóór Pasen dat in 1449 op 13 april viel, kocht "joncfrou beerte des proessts [dochter] van sinte peter" een lijfrente ter waarde van 30 rijnsgulden die per jaar 2½ rijnsgulden aan rente opbracht.[43] Hoe kwam zij aan het geld? Het kan nog niet uit haar vaders erfenis zijn, die overleed pas op 2 september 1449. Dertig rijnsgulden was in 1449/50 een behoorlijk bedrag, het stond gelijk aan tien maanden inkomsten van een vakman, een ambachtsmeester of – in onze terminologie – een zelfstandig ondernemer. Het was zelfs meer dan het jaarloon van een ongeschoold arbeider, die in die tijd 26,9 rijnsgulden per jaar verdiende.[44] De vader van Bertken had als proost van St. Pieter en als Domkanunnik overigens een jaarinkomen dat hier een veelvoud van was. Dertig rijnsgulden was voor hem een luttel bedrag.

In 1456/57 betaalden de kerkmeesters van de Buurkerk Bertken

41 Armoede, kuisheid en gehoorzaamheid zijn de evangelische raden die aan het kloosterleven ten grondslag liggen. Met dank aan Mirjam de Baar die mij hierop attendeerde. Zie ook noot 79.

42 Snellen, *Een boecxken*,, p. 21.

43 GAU, Stads Bewaarde Archieven II 47, 1449/50, f.12. De rekening van de Buurkerk loopt van 2 februari tot 2 februari. De rente bedroeg 8,33% en werd in twee termijnen uitbetaald, met Pasen en St.Victor [10 oktober]. De volledige rente werd haar nog in hetzelfde boekjaar uitbetaald, wat betekent dat zij het geld vóór Pasen gestort heeft.

44 In de middeleeuwen waren veel soorten munten tegelijkertijd in omloop. De koerswaarde moest steeds weer opnieuw worden vastgesteld: ten gevolge van de vele oorlogen was de inflatie hoog. De 30 rijnsgulden van Bertken zijn volgens de rekeningen van de Buurkerk 201 [Utrechtse] guldens waard. In Utrecht was de wit de rekeneenheid: de [Utrechtse] gulden is in die tijd 30 wit waard; de rijnsgulden is in 1450/51 201 wit waard. Het dagloon van een vakman is in dat jaar in de zomer 31 1/2 wit, in de winter 24 wit. Gerekend naar het aantal werkdagen heeft hij

voor de laatste keer haar rente uit. In het jaar daarop, in 1457/58, blijkt de rente te zijn overgenomen door Margriet Aerntsz. dochter. In 1458/59 wordt bovendien opgemerkt dat "mit dien ghelde die cluse getymmert" werd.[45] De reconstructie van deze gegevens laat zich als volgt lezen: Bertken heeft de lijfrente na 10 oktober 1456 verkocht en daarvan onmiddellijk de kluis laten maken. Uit de oorkonde van 1514 weten wij dat zij zich tussen 26 juni 1456 en 25 juni 1457 heeft laten inkluizen. Uit de besteding van de gelden kunnen wij afleiden dat de inkluizing tussen 11 oktober 1456 en 25 juni 1457 heeft plaats gevon-

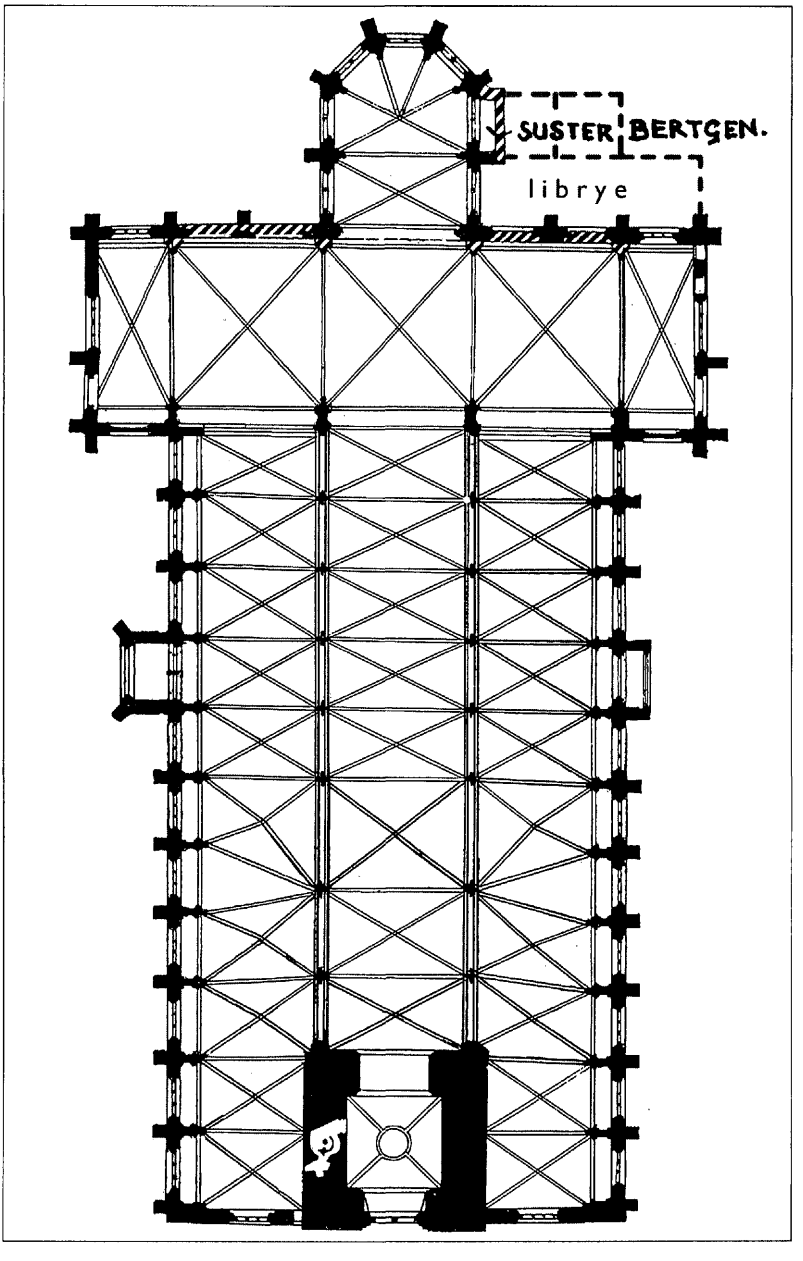

Plattegrond van de Buurkerk in 1457. Th. Haakma Wagenaar heeft de kluis van Suster Bertken gearceerd weergegeven. De librije en de grotere kluis (een hypothese) zijn door mij ingetekend.

in 1450/51 een jaarinkomen van 7516 wit en – omgerekend naar rijnsguldens à 201 wit – van 37,4 rijnsgulden. Zijn gemiddelde maandloon is 3 rijnsgulden. Een ongeschoold arbeider verdiende in datzelfde jaar 26,9 rijnsgulden (*Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, I, p. 588). Vergelijk Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', p. 168, nt. 2.

45 GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 47, 1458/59, f.14.

den. De rekening van de Buurkerk geeft geen informatie over haar inkluizing.

Haakma Wagenaar heeft haar kluis kunnen situeren door archivalische en bouwhistorische gegevens te combineren.[46] Bekend was al dat haar graf gelegen was op het later gebouwde H. Kruiskoor dat traditioneel ten zuiden van het hoogkoor lag.[47] Aan de gehele oostmuur van het zuidertransept was – ter hoogte van de eerste koortravee – de librije gebouwd. De kluis van Suster Bertken leunde weer tegen de oostmuur van de librije aan, al is het twijfelachtig of zij even lang was. De noordmuur van de kluis was gebouwd tussen de tweede koortravee. De kluis van Suster Bertken zag er dus anders uit dan de cel van Alyt Ponciaens in de Jacobikerk, die in een pilaar was gebouwd en een oppervlakte had van 1 x 1,75 m. Aan de cel van Alyt Ponciaens was overigens naar mijn overtuiging een vertrek gebouwd waar zij wat meer bewegingsruimte had. Op deze plek werd na het vertrek van de kluizenares de Andreas-, nu de Van Eckkapel gebouwd.[48] Er zijn geen archeologische of bouwhistorische bewijzen dat de kluis in de Buurkerk de omvang had die Haakma Wagenaar aangeeft. Op grond van de omvang van de cel in de Jacobikerk schat hij dat de kluis maximaal 8 m² is geweest, maar naar mijn idee is dit te klein. Op veel punten zijn wij tegenwoordig geneigd toe te geven dat de praktijk van het kluizenaarsleven minder rigide was dan wel gedacht is. Waarom dan ook niet erkennen dat de kluis groter kan zijn dan 3 tot 8 m², de maximale bewegingsruimte die respectievelijk aan Alyt Ponciaens en Bertken worden toegeschreven? Met de plattegrond van de Buurkerk voor ogen lijkt mij de kluis van Suster Bertken in ieder geval 4 meter breed en misschien wel de helft van de lengte van de librije lang geweest te zijn.

In haar kluis was een deur. Hierdoor nam zij haar intrek in de kluis. Deze deur werd na haar inkluizing afgesloten, de prior van de Regulieren bewaarde de sleutel. Deze deur stond waarschijnlijk aan het Buurkerkhof. Soms wordt er in de beschrijving van kluizen melding gemaakt van nog een deurtje, waardoor de dagelijkse verzorging plaats vond en mensen, soms ook de kluizenaar, in en uit konden gaan.[49] Het levensbericht spreekt wel van haar beslotenheid, doch uit andere bronnen is bekend dat een kluizenares niet in de strenge afzondering leefde die wij ons doorgaans voorstellen. De Utrechtse kluizenares Agnes Willemsdochter van Zantwijc kreeg tussen 1400 en 1423 toestemming van de bisschop om in haar kluis een klein deurtje te maken "waardoor uitsluitend een persoon van het vrouwelijk geslacht zal mogen binnengaan om u te dienen en te verzorgen".[50] Waarschijnlijk was er ook in Bertkens kluis zo'n deurtje. Per slot van rekening woonden de Regulieren niet om de hoek, de afstand tussen de Buurkerk en het Regulierenklooster bedraagt ongeveer een kilometer. In perioden van ziekte en mogelijk ook toen zij op leeftijd was, zal zij hulpbehoevend zijn geweest. En er moesten zaken naar binnen die niet altijd door een raam passen, waarvan men bovendien aanneemt dat het getralied was. Daarom vermoed ik dat de deur, welke het ook is, niet zo hermetisch was gesloten, als wel gedacht wordt.

46 Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht* (Rotterdam 1936), p. 249-250 en nt. 1.

47 GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 47, 1539/40, f.14.

48 Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St.Jacob te Utrecht* (Leiden 1882), p. 302. De kluis van Alyt Ponciaens is nog altijd in de Jacobikerk te bezichtigen. Ik kom tot de conclusie dat zij meer ruimte had dan alleen de cel door twee gegevens te combineren: 1) de pilaarcel bood met zijn 3 m2 geen enkele bewegingsruimte, zelfs een toegewijd kluizenares hield dat niet uit; 2) na het vertrek van de kluizenares werd in 1492 op de aangrenzende plek de Andreaskapel gebouwd.

49 Van Maarseveen, 'Middeleeuwse 'reclusen", p. 308-309.

50 Catharina van de Graft, 'Een kluizenares van de Utrechtse Geertekerk', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1956), p. 37-41.

In haar kluis waren in ieder geval twee vensters, waarmee zij met de buitenwereld verbonden was. Via het ene raam keek zij uit op het hoogkoor. Zo kon zij de missen, de getijdendiensten en andere religieuze plechtigheden volgen. Ook had zij zicht op het Sacramentshuis, waarin de gewijde hostie, het lichaam van Christus, in de ciborie bewaard werd. Voor Bertken had de communie een bijzondere betekenis. Zij schreef er twee gebeden over, die ondergebracht zijn in *Suster Bertkens boeck.* Het betreft 'Een voorbereydinge alsmen dat heilich sacrament begeert te ontfangen' en 'Een devoet ghebet alsment ontfangen heeft'. Ook haar lijdensmeditaties getuigen van haar toewijding aan het offer dat Christus gebracht heeft, waarvan brood en wijn het teken zijn.

Door het andere raam – en ik vermoed dat het aan de zuidkant lag, aan het Buurkerkhof – kwamen licht en lucht naar binnen. Via dit raam – of het deurtje – vonden de dagelijkse contacten plaats: wat zij aan voedsel en verzorging nodig had, werd haar hier aangereikt. Aan dit venster voerde zij gesprekken met wie om haar raad en gebed vroegen.[51] In de contacten met de buitenwereld was een kluizenares gesluierd; voor het venster hing dan een zwart gordijn.

De kluis was sober ingericht. Net als andere kluizenaars zal Bertken de beschikking hebben gehad over een tafel en stoel, en misschien wel over een houten muurbank,[52] wat eetgerei, een eenvoudige matras, boeken, schrijfmateriaal en instrumenten voor handenarbeid als spinnen en borduren. Het belangrijkste voorwerp was het kruisbeeld dat het middelpunt van haar meditatie was. Vermoedelijk hing het aan de oostmuur, gericht op Jerusalem. Ook had zij curieus genoeg een zilveren kelkje dat later tot de kerkschat van de Buurkerk behoorde.[53] Een enkele kluizenares kreeg toestemming om in de kluis het lichaam des Heren te bewaren, en het kelkje wijst erop dat dit ook aan Bertken was toegestaan.[54] Het geheel maakt de indruk van een altaar, in ieder geval van een vast punt van gebed en meditatie. Het kelkje zal overigens één van de weinige voorwerpen geweest zijn die aan haar vroegere rijkdom herinnerden. Het was dan ook bedoeld voor de dienst des Heren.

De kluis bevond zich aan de zuidzijde van het hoogkoor, wat een gunstige plek was, want hier kreeg zij relatief de meeste zon. Het is overigens ondenkbaar dat er bij haar kluis een tuin was. De Buurkerk lag in het hartje van de stad. Het hoogkoor liep door tot enkele meters van de huizen aan de grachtzijde van de Oudegracht. In de tijd van Bertkens inkluizing stonden er bovendien nog huizen op de zuidzijde van het kerkhof die in 1512 onteigend werden ten behoeve van de bouw van het H. Kruiskoor.[55] Al met al was er niet veel ruimte voor een tuin, die bovendien hoog ommuurd moest worden, wilde de kluizenares besloten blijven en onzichtbaar voor haar medemens. Zou er een tuin geweest zijn, dan kon de zon er niet in doordringen. De favoriete bloemen van haar bruidegom, rozen en lelies, konden er niet groeien. Hoe haar ideale tuin eruit zag, bezingt zij in haar bekendste lied 'Ic was in myn hoofkyn om cruyt gegaen'.[56]

Suster Bertken is in haar kluis begraven. Niet lang na haar dood is

51 Snellen, *Een boecxken*, p. 30.

52 Volgens de houtsnede die de Utrechtse drukker Jan Berntsz. in 1516 liet snijden en die afgebeeld is in M.E. Kronenberg, 'Onbekende Utrechtse uitgaven van Suster Bertken's boekjes', in: *Het Boek*, 30(1949-1951), p. 280, 282; Van de Graft, *Een boecxken*; A. Ampe, 'Nog eens de geschriften van Zuster Bertken', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 14(1960), p. 19.

53 GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 47, 1578/79, f.22.

54 Van Maarseveen, 'Middeleeuwse 'reclusen'', p. 307.

55 GAU, Stadsarchief I 586 (Cartularium Buurkerk), p. 197.

56 Snellen, *Een boecxken*, p. 64-65.

de kluis afgebroken. Het H. Kruiskoor kwam ervoor in de plaats. In 1533/34 is haar graf verplaatst, maar het bleef op het koor, waar het bij de afbraak in 1586 tevoorschijn kwam.[57] De fles waarin de Latijnse oorkonde besloten lag, is toen opengemaakt, van de oorkonde is een afschrift gemaakt. Waar haar stoffelijke resten sindsdien rusten, is niet bekend.

7. DE INKLUIZING

310 Het lijkt mij dat Bertken al in begin 1449 voornemens was om zich in de Buurkerk te laten inkluizen. Anders had zij het geld wel aan de stad geleend, die graag lijfrenten incasseerde;[58] bovendien ken ik weinig voorbeelden van lijfrenten die bij de Buurkerk werden uitgezet. Bertken was toen al meerderjarig, beschikte over enig vermogen, en had de bewegingsvrijheid om zelf haar geld te beleggen. Waarschijnlijk is zij zich in deze tijd gaan voorbereiden op haar kluizenaarschap. Hoe die voorbereiding eruit heeft gezien, weten wij niet. In Utrecht waren geen vaste regels voor de inkluizingsprocedure noch voor de leefregels volgens welke een kluizenaar leefde, ook al spreekt de Latijnse versie van de *vita* van de *Regula Anachoretarum*, wat in het diets vertaald is als "die reghel die alle die gheenen toe behoert te houden die inder enicheyt ende in clusen besloten worden". Wat hiermee bedoeld wordt, is niet duidelijk, laat staan eenduidig. De Utrechtse praktijk laat zien dat niet iedere kluizenares dezelfde weg bewandelde. Agnes van Zantwijc kreeg rond 1400 toestemming van de bisschop om haar intrek in de kluis aan de Utrechtse Geertekerk te nemen zonder dat zij daarvoor een proeftijd in het klooster had doorgemaakt.[59] In het eerste kwart van de vijftiende eeuw zijn de regels aangescherpt. Zo moesten aspirant-kluizenaressen minstens één jaar, en vanaf 1427 vijf jaar, in een klooster doorbrengen om de "herdicheyt ende strengheyt des ordens" te leren kennen en te laten zien "off sij sachtmoedich zijn, off sij bequaem haers ommegancks zijn en off sij wel berispinge mogen lijden".[60] Zij moesten tegen een leven van afzondering en ascese bestand zijn. In de literatuur over Suster Bertken wordt op dit punt steeds de veronderstelling uitgesproken dat zij haar intrek heeft genomen in het Jerusalemklooster dat in de Weerd lag.[61] De redenering achter deze hypothese, die inmiddels nagenoeg de status van vaststaand feit heeft verworven, is als volgt: de reguliere kanunniken van St. Augustinus, in Utrecht steevast de Regulieren genoemd, leefden – evenals de zusters van Jeruzalem – naar de regel van Windesheim, die op het gedachtegoed van de Moderne Devotie is gebaseerd. Op grond van deze geestverwantschap zou aan de prior de sleutel zijn toevertrouwd. Deze gedachtegang wordt gestaafd omdat de Regulieren zich ook nog op een andere wijze bij Bertken betrokken toonden: op de titelpagina van hun exemplaar van de *Legenda Aurea* was de dietse versie van het overlijdensbericht van Bertken geschreven. Al het onderzoek dat naar zowel het Regulieren- als het Jeruzalemklooster is gedaan, levert echter niets op dat deze redenering bevestigt. Het

57 Eenmaal protestants geworden, in 1580, had de Buurkerk geen koor meer nodig. Tot aan het transept is het afgebroken. In plaats hiervan kwamen huizen.

58 De inkomsten uit lijfrenten waren voor de stad onontbeerlijk. Als de stad onvoldoende inkomsten uit belastingen en anderszins had, ging men over tot verplichte lijfrente-leningen.

59 Van de Graft, 'Een kluizenares', p. 40.

60 Van de Graft, 'Een kluizenares', p. 40-41.

61 Voor het eerst door de kerkhistoricus W.Moll, 'Zuster Bertken, de kluizenaarster (25 junii haar sterfdag)', in: *Kalender voor de protestanten in Nederland*, 8(1863), p. 89-90.

zou kunnen dat Bertken haar intrek in dit klooster heeft genomen, maar datzelfde kan van ieder ander klooster worden gezegd. Dat de prior van de Regulieren de sleutel bewaarde, lag niet voor de hand. Daarvoor is de afstand tussen de Buurkerk en het klooster eigenlijk te groot. Het was logischer geweest als bisschop David van Bourgondië het voorbeeld van één van zijn voorgangers, Frederik van Blankenheim, had gevolgd en de sleutels had toevertrouwd aan de pastoors van de Buurkerk.[62] Die woonden per slot van rekening in de onmiddellijke nabijheid. Misschien had de bisschop om politieke redenen meer vertrouwen in de prior dan in de pastoors; misschien heeft Bertken zelf de prior voorgedragen, omdat de familie Uit de Korenmarkt van oudsher een nauwe relatie met dit klooster had.[63] De bewoners van de Korenmarkt gingen bij de Regulieren ter kerke en werden er soms begraven. Wij hebben alleen maar vragen en kunnen niets met zekerheid zeggen over de periode die onmiddellijk aan de inkluizing vooraf is gegaan.

Wie zich wilde laten inkluizen, behoefde de toestemming van de bisschop. Deze droeg een hoge geestelijke op om onderzoek te doen naar de persoon in kwestie. De Domdeken onderzocht het "geloof, het leven en den omgang" van de kluizenares-in-spe Agnes van Zantwijc, en "indien zij bevonden wordt te zijn van goede faam en lofwaardig leven en uitblinkend in andere verdiensten" mag zij ingekluisd worden.[64] Bertken heeft waarschijnlijk dezelfde procedure ondergaan.

In 1456/57 vond de inkluizing plaats, nadat bisschop David van Bourgondië zijn toestemming had gegeven. De wijbisschop dr. Joost Borre verrichtte de ceremonie die een mengeling was van een bruiloft en een requiemmis. De kluizenares gaf haar hemelse bruidegom, Jezus Christus, het ja-woord. Zij wilde geheel aan zichzelf verzaken en zich helemaal aan zijn Goddelijke leiding overgeven: zijn voorbeeld, zijn kuisheid, zijn armoede, zijn verdraagzaamheid, zijn lijden wilde zij navolgen.[65] Haar belofte hield een versterven aan de wereld in. Binnen de vier muren van haar kluis wilde zij haar leven in volledige toewijding aan God doorbrengen. In principe was dit een gelofte voor het leven, al heb ik reden om aan te nemen dat een kluizena(a)r(es) eruit ontslagen werd als het besluit om wat voor reden ook ondraaglijk werd.[66] De priester smeekte Gods zegen over deze gelofte af. Om de kluizenares in dit voornemen te ondersteunen gaf hij haar een kruisbeeld met de woorden "Accipe imaginem Crucifixi, cuius passionem et mortem in corde tuo semper studeas retinere" (Neem het beeld van de gekruisigde aan, wiens lijden en dood u altijd in uw hart zult proberen te dragen). Terwijl zij haar kluis werd binnengeleid, zong zij: "Haec requies mea in saeculum saeculorum, hic inhabito quoniam elegi eam" (Dit is mijn rustplaats in eeuwigheid, hier zal ik wonen, omdat ik dat verkies). De verzamelde gemeenschap antwoordde: "Requiescat in pace, amen" (Moge zij rusten in vrede, amen).[67] Als laatste herhaalde de priester deze woorden. Daarna ging de deur op slot en was de kluizenares alleen met haar geliefde.

Uit de *vita* weten wij dat Bertken in de kluis uiterst sober leefde.

62 Frederik van Blankenheim vertrouwde rond 1400 aan de pastoor van de Geertekerk de sleutels toe van de kluis van Agnes van Zantwijc, die aan de Geertekerk was ingekluisd (Van de Graft, 'Een kluizenares', p. 40). De Buurkerk had twee pastoors.

63 Het Regulierenklooster lag aan de Korenmarkt, nu Oudegracht 243.

64 Van de Graft, 'Een kluizenares', p. 40.

65 Snellen, *Een boecxken*, p. 56.

66 De kluis van Alyt Ponciaens in de Jacobikerk blijkt in 1492 leeg zonder dat er ergens melding van haar overlijden wordt gemaakt. Een kluizenaar wordt in 1491 de stad uitgezet, omdat hij "dorpelike ende lelike woerde" sprak ofwel schandelijke taal uitsloeg (GAU, Stadsarchief I 13, f.126, 3 augustus 1491). In dat jaar is het onrustig in de stad, er zijn voortdurend schermutselingen met IJsselstein. Vergelijk Van Maarseveen, 'Middeleeuwse 'reclusen'', p. 308.

67 Van Aelst, 'Suffering', p. 242-245, heeft het inkluizingsceremonieel beeldend beschreven.

Welke regel zij ook volgde, zij heeft die streng toegepast, waarschijnlijk strenger dan nodig was. Uit latere regels weten wij dat er meer soepelheid was ten aanzien van het voedsel, en dat er 's winters en bij ziekte de mogelijkheid was om een vuur aan te leggen, en schoeisel en warmere kleding te dragen.[68] De consequentie waarmee Bertken in haar leefwijze heeft volhard, kan alleen een diepgelovig mens opbrengen, ja zelfs als vreugdevol beleven.

In de kluis leidde Bertken een actief leven. Het ritme van alledag werd bepaald door de officiële liturgie, waarvan mis en kerkelijke ge-

312

Titelpagina van de Leidse uitgave van de boekjes van Suster Bertken uit 1518. Het opschrift luidt: *Een boecxken gemaket van suster bertken die lvii iaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in dye buerkercke.*

tijden het hoofdbestanddeel vormden. Ook kunnen wij uit haar geschriften afleiden dat zij veel tijd heeft besteed aan persoonlijk gebed. Waarschijnlijk had zij een meditatieve bezigheid als borduren of spinnen om handen of het kopiëren van geschriften. Het is de vraag of zij deze werkzaamheden om den brode moest verrichten. Misschien was er voor haar dagelijkse benodigdheden een bruidsschat betaald, zoals bij de intrede in een klooster gebruikelijk was, of verkreeg zij haar verzorging om niet van godvrezende lieden. Ook het gesprek met wie om haar raad en gebed vroegen, zal tijd en aandacht hebben gevraagd.

8. HAAR MOTIVATIE VOOR HET KLUIZENAARSCHAP

Overzien wij de consequenties van haar levenskeuze, dan moeten wij onszelf wel de vraag stellen waarom zij deze ook in die tijd uitzonder-

68 Zie over de vraagtekens rond de leefregel: de *Acta Sanctorum*, p. 132-133, over de regel van St. Adelbold die evenwel pas in 1580 voor de eerste keer in Noord-Holland wordt genoemd.

lijke stap gezet heeft. In een brief die rond 1400 is geschreven, merkt bisschop Frederik van Blankenheim op, hoe Agnes van Zantwijc "tot vrucht van een beter leven, met verwerping van het wereldlijke, tijdelijke en verontreinigende van dit leven, aangespoord door voortdurende vermaning uit hogere sferen", de eenzaamheid en insluiting wenst.[69] De wens tot vergeestelijking en tot versterving aan de wereld lag hier ten grondslag aan het kluizenaarschap. Ook bij Bertken stond het religieuze motief voorop. Met haar inkluizing getuigde Bertken dat zij zich geheel en al wilde afstemmen op haar geliefde, haar bruidegom, Jezus Christus. Al haar geschriften zijn doortrokken van haar verlangen om hem gelijkvormig te worden. In 'Een innige sprake tusschen die minnende siel ende haren geminden Brudegom Jesus' laat zij Jezus zeggen: "Mijn uutvercoren bruyt, [...] pijnt u, dat ghi my ghelijk formich sijt".[70] Vynckier heeft aangetoond dat deze dialoog meerdere betekenislagen heeft, de structuur en lyriek zijn niet alleen ontleend aan het Hooglied, ook het inkluizingsritueel is erin verwoord. De samenspraak verbeeldt derhalve de weg tot het kluizenaarschap.[71] Van Aelst voegt hieraan toe dat de 'Innige sprake' ook een inwijding is in de navolging van het lijden van Christus.[72]

Bertken wilde geheel en al aan zichzelf en de wereld versterven. Is er in haar persoonlijke leven een argument te vinden waarom zij – ook in de ogen van tijdgenoten – haar leven lang "seer swaer ende scerpe penitencie" [boete] deed?[73] Was haar onwettige geboorte een reden, zoals wel gesuggereerd is.[74] Het lijkt mij niet aannemelijk dat zij zich heeft laten inkluizen uit schaamte of vanwege schuldgevoelens om haar onwettige geboorte. In de vijftiende eeuw hoorden natuurlijke kinderen – zoals nazaten van geestelijken genoemd werden – tot *the facts of life*, een gegeven dat misschien niet te verkiezen, doch zeker ook niet te veroordelen was. Veel geestelijken, edellieden en aanzienlijke burgers hadden onwettige kinderen. In een stad als Utrecht – in de vijftiende eeuw de rijkste en meest gecultiveerde stad van de Noordelijke Nederlanden – waren bastaardkinderen aan de orde van de dag. Zoals gezegd deelden deze kinderen in het prestige van het geslacht waarin zij geboren waren. Het lijkt mij derhalve onjuist om haar levenskeuze in het licht van haar onwettige geboorte te zien.

Het komt mij waarschijnlijker voor dat haar vaders turbulente politieke carrière van invloed is geweest. En de machtsstrijd waarin de familie al generaties lang verwikkeld is. De rijkdom van de familie is met list en bloed en machtsmisbruik gewonnen. Er is bijna geen generatie geweest waarin niet een prominent lid van de familie is vermoord. De Lichtenbergers hebben vaak het signaal tot de strijd gegeven en zij hebben niet geschroomd geweld te gebruiken om hun wil door te zetten. Wij hebben al gezien hoe burgemeester Berend Proeys in 1423 de geestelijkheid onder druk zette om de stem op zijn kandidaat uit te brengen. Bertold van Lichtenberg is in 1379 tot kanunnik van St. Jan gekozen onder druk van de familie en andere vooraanstaande Utrechters.[75] Mogelijk komt Bertkens afkeer van de wereld voort uit de gewetenslast dat er bloed aan de handen van haar voorvaderen kleefde. Misschien heeft zij met haar radicale daad het

69 Van de Graft, 'Een kluizenares', p. 40.
70 Snellen, *Een boecxken*, p. 57.
71 Henk Vynckier 'Poetry From Behind Bars: Some Translations from the Dutch Recluse Sister Bertken (1427-1514)', in: *Mystics Quarterly*, 14(1988), p. 143-153, m.n. 146.
72 Van Aelst, 'Suffering', p. 242-245.
73 Zie noot 5.
74 Vergelijk Vroom, 'Suster Bertkens doopceel', p. 171; Van Maarseveen, 'Middeleeuwse 'reclusen", p. 311.
75 E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit* (Hilverum 1995), p. 38, 44.

onrecht van haar voorouders willen verzoenen. In plaats van haar wil in de wereld door te zetten koos zij voor een leven van onthechting. Het "Heer, niet mijn wil, maar uw wil geschiede" was haar een levensmotto.

Overzien wij hoe het geweld als een rode draad door de geschiedenis van de Lichtenbergers liep en hoe dit de persoonlijke geschiedenis van Bertken gekleurd had, dan raakt de opmerking die in de *Acta Sanctorum* wordt gemaakt, namelijk dat zij in haar kluis buiten de woelingen van de wereld leefde, misschien wel de kern.[76] Bertken wilde niet langer deel hebben aan het geweld in de wereld. De fase-

ring van Bertkens weg tot het kluizenaarschap ondersteunt deze gedachtegang: tussen 2 februari en 13 april 1449 zette zij haar geld uit bij de Buurkerk, en niet bij het stadsbestuur dat met geweld de macht had gegrepen. In deze maanden zette zij de uitvoering van haar besluit om zich van de wereld af te wenden, in gang. Met haar lijfrenten ondersteunde zij niet de stedelijke raad, doch de Buurkerk. In die zin was haar inkluizing van meet af aan een daad van protest. Het kan best zijn dat zij in deze turbulente tijd verdrietige ervaringen had, misschien zelfs wel liefdesverdriet, maar dat weten wij niet.

Tussen 1449 en 1456 had zij tijd om haar keuze te overdenken. De maatschappelijke ontwikkelingen zullen haar geen aanleiding hebben gegeven om op haar schreden terug te keren. Het geweld had Utrecht in zijn greep.[77] Er heerste totale chaos: veel Lichtenbergers waren verbannen; de bisschop die als overwinnaar uit de strijd tevoorschijn was gekomen, eiste steeds hogere belastingen. Hierom zeiden de kapittels hem in 1454 de samenwerking op: zij sloten de kerken en staakten de godsdienstoefeningen. De bisschop werd gedwongen de stad te verlaten. Geestelijkheid en gilden trokken samen op tegen de magistraat waarin het patriciaat het overwicht had: het patriciaat sloeg op de vlucht, de gilden grepen de macht. Bisschop Rudolf overleed op 24 maart 1455. Toen brak er weer een machtsstrijd uit over de opvolging. De kandidaat van de Utrechtse geestelijkheid Gijsbrecht van Brederode stond tegenover David van Bourgondië, de bastaardzoon van de machtige hertog Philips van Bourgondië, die de steun van de paus kreeg. Van Brederode verzekerde zich van de steun der Lichtenbergers. Zij vonden het Bourgondische leger tegenover zich. Met steun van zijn vader kon David op 5 augustus 1456 zijn intrek in de stad nemen. Hiermee was de burgeroorlog niet ten einde. Pas in 1458 waren de verhoudingen enigszins stabiel, al bleven de Lichtenbergers, die toen weer in het zadel zaten, de bisschop weerstand bieden. Deze bisschop heeft kort na zijn aantreden Bertken, een telg uit een hem vijandig geslacht, toestemming gegeven om zich te laten inkluizen.

In het licht van deze geschiedenis krijgt de zin "Die werelt hielt my in haer gewout" een diepere betekenis.[78] Niet alleen had de wereld haar in de greep, maar de wereld legde haar ook het patroon van geweld op. Zolang zij zich niet aan dit geweld onttrok, was zij er niet alleen slachtoffer van, maar hield zij het ook in stand. In die zin was haar stap van meet af aan en in alle opzichten een daad van protest tegen geweld. Zij keerde zich van de wereld af om niet langer in het

76 *Acta Sanctorum*, p. 132: "Anno Domini mcccclvi [...] ingressa est Reclusorium suum Venerabilis Berta, extra omnes publicarum revolutionum curas victura per annos lvii". Het is niet duidelijk wie de auteur is.

77 Het is ondoenlijk om in kort bestek de machtsverhoudingen in Utrecht in deze periode te beschrijven. Voor literatuur verwijs ik naar Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, 2; Rubens, *De Lichtenbergers*, p. 43-58; Struick, 'Het bewind'; Struick, *Utrecht*, p. 100-108.

78 'Gewout' houdt volgens het Middelnederlands handwoordenboek diverse betekenissen van macht in: macht in de zin van mogendheid, sterkte, kracht, invloed, wens, geweld, inbreuk, heerschappij.

wereldse gevangen te zitten. In haar literaire werk is dit een thema dat keer op keer ter sprake komt. Het wereldse, de wereld in algemene zin, was voor haar een reden om zich te laten inkluizen. In haar geschriften legt zij echter nauwelijks een link met concrete gebeurtenissen uit haar persoonlijke leven. Haar verleden heeft zij afgelegd, zij getuigt vooral van de innerlijke weg die zij gegaan is en van haar grote verlangen naar de vereniging met haar bruidegom. Met haar inkluizing gaf Bertken gehoor aan de herhaalde oproep van Christus om de wereld achter zich te laten.[79] Haar afkeer ervan moet wel heel groot zijn geweest. Wij kunnen ons deze consequentie nauwelijks indenken, ook al treden de laatste tijd steeds vaker mensen in de openbaarheid die aan de wereld verzaken.[80] De (middeleeuwse) religieuze oriëntatie op God en de wereld verschilt zo fundamenteel van gangbare westerse waarden, dat het voor ons bijna niet meer mogelijk is om haar stap aan te voelen. Wellicht is het begrip roeping, waarop ook bisschop Frederik van Blankenheim zinspeelde, toen hij sprak van een "voortdurende aanmaning uit hogere sferen", nog het meest geschikt om de volharding te verklaren waarmee zij haar levenskeuze trouw is gebleven.

In haar levenskeuze wordt ook een sociale motivatie zichtbaar. Want een contemplatief, aan God gewijd leven had Bertken ook in een strenge kloosterorde kunnen realiseren. Zij koos echter voor een kluis op één van de drukste punten in de stad, op het Buurkerkhof, vlakbij de drukbelopen Oudegracht, Zadelstraat en St. Maartensbrug. Het leven van alledag kon haar niet ontgaan, sterker nog, zij zat er middenin. De Buurkerk was de grootste parochiekerk van Utrecht. Missen, getijdendiensten, begrafenissen, processies en andere religieuze handelingen waren aan de orde van de dag. De Buurkerk was bovendien de kerk waar de stedelijke raad en veel gilden en broederschappen hun altaar hadden. Aan de kerk werd veel getimmerd, gerenoveerd en verfraaid. Het kan niet anders of het geluid van al die werkzaamheden, bijeenkomsten en vieringen moest Bertkens oor wel bereiken. Met het openbare wel en wee werd zij dagelijks geconfronteerd: in de Buurkerktoren hingen de klokken die in geval van oorlog, brand, doodstraf en openbare afkondiging werden geluid. Eenmaal, in 1481, drong het wapengeweld zelfs tot in de Buurkerk door.[81] In haar geschriften rept Suster Bertken met geen woord van dit aardse rumoer. Zij noteert slechts wat haar innerlijk bezighoudt: het loslaten van alle aardse gebondenheid en het zich openstellen voor de ontmoeting met haar geestelijke bruidegom Jezus Christus. Voor haar telt alleen de innerlijke weg, de navolging van Christus. In de wereld staat zij buiten de wereld. Beide aspecten: de verticale verbondenheid met God en de horizontale verbondenheid met haar medemens zijn een bewuste keus.[82]

Op het kruispunt van wegen waaraan Bertkens kluis stond, zullen velen haar hebben weten te vinden. Een kluizenares was een geestelijk raadsvrouw. Dit is een belangrijk facet van het kluizenaarschap. Een kluizenaar trekt zich innerlijk terug van de wereld en blijft toch be-

79 Zie bijv. Mattheüs 19: 20-30; Marcus 10: 17-31; Lucas 18: 18-30. Hier zijn de evangelische raden verwoord.

80 Zie het dagblad *Trouw*, dd. 7 februari 1998, p. 17; in het programma 'De Stoel' van Rik Felderhof zijn regelmatig mensen te gast die zich van de wereld hebben teruggetrokken.

81 N.B. Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondie en zijn stad* (Amsterdam 1920), p. 4, 29.

82 In het afwegen van de motivatie en intentie van Suster Bertken waren de gesprekken met Mirjam de Baar en Bini Biemans-van de Wal bijzonder inspirerend.

schikbaar. Ook Bertken werd regelmatig geraadpleegd. In het slotgebed van *Boecxken van dye passie* smeekt zij:

O goedertieren heer Jesu, ic bid oetmoedelijc om genade, hulpe voer mi, arme sondersse, ende voer al daer ic voer geloeft heb te bidden, daer ic ooc voer ben schuldich te bidden dye dat met minnen ende weldaet op mi verdient hebben ende mede begeert hebben voer hen te bidden ende voer alle corsten gelovige menschen levende ende doden. Wilt u over dese altsesamen ontfermen ende tot uwer eren vertroesten na hair behoeflichheit, u[w] barmherticheit te bewisen.[83]

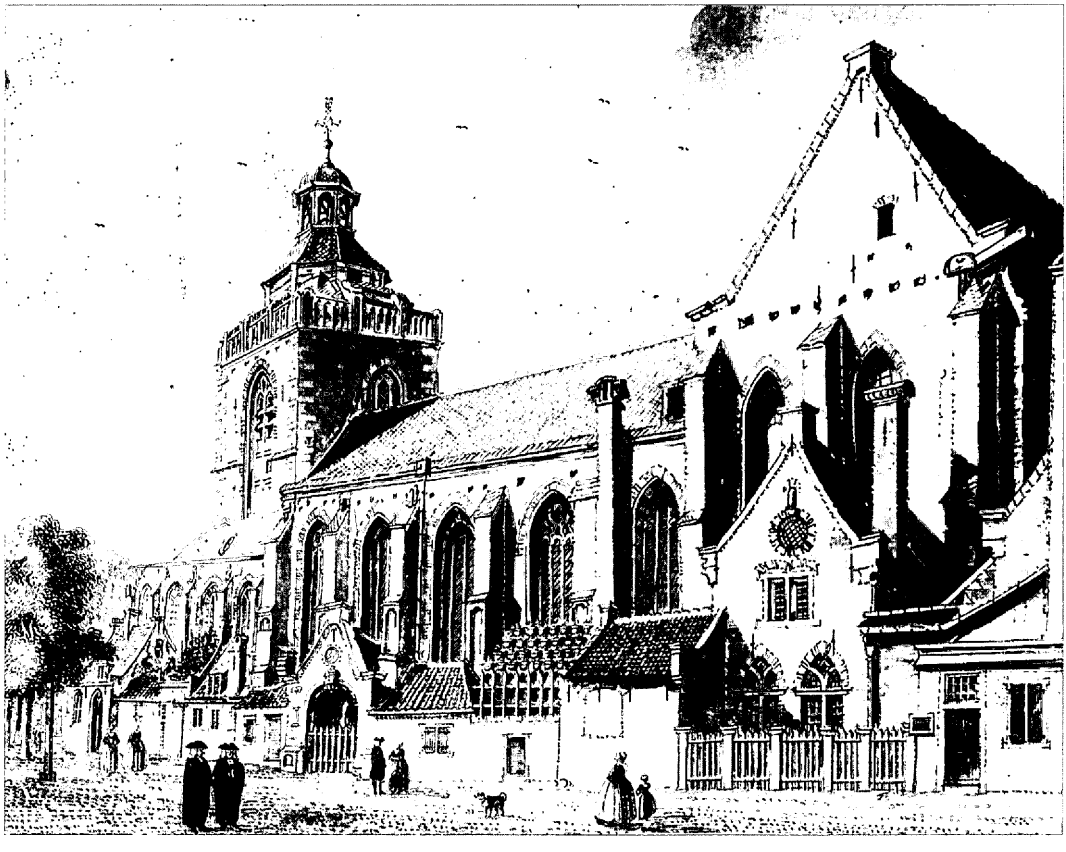

Zicht op de Buurkerk vanuit het zuidoosten door Jan de Beijer (1744). De koren waren toen al lang afgebroken. Toch is nog goed zichtbaar wat voor imposant gebouw de Buurkerk is geweest. [GAU, TA, Ja 3.3]

Wij weten niet wanneer zij spreekuur hield, maar dat zij beschikbaar was, is zeker. De "goede heylighe werken", die in de *vita* genoemd worden, laten zien hoe belangrijk zij voor de gemeenschap was. Anneke Mulder-Bakker betoogt terecht dat de wens om in het openbare leven een rol te spelen, bijgedragen kan hebben aan de motivatie van vrouwen om zich te laten inkluizen. Alleen vermoed ik dat Bertken even zou schrikken, als zij te horen zou krijgen, dat zij zich heeft laten inkluizen om op die manier een *prominente* rol in de samenleving te spelen.[84] Deze interpretatie is projectie. Zij getuigt van een preoccupatie van vrouwen aan het einde van de twintigste eeuw. Niets in Bertkens geschriften wijst op een dergelijke doelstelling. Zij wil slechts dienstbaar zijn, aan God en aan haar medemens.

83 Snellen, *Een boecxken*, p. 30.

En bovendien is 57 jaar inkluizing en versterving wel een heel hoge prijs voor macht. Mocht zij al gewild hebben dat haar geschriften gepubliceerd werden, dan was het niet om aardse roem te vergaren, maar in de hoop dat mensen er moed en inspiratie aan zouden ontlenen. Zij wilde voor zichzelf geen macht, zij wilde slechts zijn wat God van haar verlangde, een leeg vat, een kanaal, een spreekbuis. In al haar teksten is het loslaten van het zelf een grondthema. Het gaat haar om vergeestelijking en om het loslaten van de eigen wil en van elke vorm van aardse gehechtheid. Het is onmogelijk om een overzicht te geven van alle teksten waarin zij dit uitdrukt. Laat ik volstaan met het refrein in een kerstlied:

o iesu, oversoete kindekijn,
ick begeer u al geheel te zijn,
ic en mach niet langer heten mijn.[85]

9. HAAR DOOD

Suster Bertken is als een heilige in haar cel gestorven.[86] Zij werd onder groot eerbetoon begraven, de belangstelling was overweldigend. Het stadsbestuur stelde zes dienaren aan die met een witte staf de wacht hielden bij het graf en na de begrafenis de kerk schoonmaakten.[87] Op last van de Domdeken werden de Domklokken tweemaal geluid, "als over een prelaet".[88] Ook de Pieterskerk luidde de klok tijdens haar begrafenis.[89] Van haar leven werd een *vita* opgemaakt. Ook na haar dood bleef zij geëerd: haar graf werd wel verplaatst, doch niet geruimd; integendeel, men deed zelfs expliciet moeite om haar graf "te behouden".[90] Bovendien versierde men haar graf nog enkele decennia na haar dood op haar sterfdag met bloemen en brandde men er vier grote kaarsen.[91] Uit dit alles blijkt wel hoeveel indruk zij op haar tijdgenoten heeft gemaakt. Omdat zij hen met raad en daad had bijgestaan of door het voorbeeld dat zij met haar leven had gegeven? Om haar heen hing de geur van heiligheid.[92] Haar goede werken en ascetische levensstijl spreken nog steeds tot de verbeelding. Alleen wie een groot innerlijk vuur in zich ontwikkeld heeft, vermag 57 jaar lang zulke zware ontberingen te dragen.

10. TOT SLOT

Met deze bijdrage hebben wij meer zicht gekregen op het leven dat Bertken voor haar inkluizing heeft geleid. Als dochter van een prominent bestuurder stond zij midden in de wereld. Ook al zijn veel vragen nog onbeantwoord, de allure waarin zij heeft geleefd, is onbetwistbaar. Deze wereld van macht en aanzien heeft zij achter zich gelaten. Voor de interpretatie van haar werk is dit van belang. Het zal

84 Anneke B. Mulder-Bakker, 'Monddood maken liet zij zich niet. De kluizenares Kreupele Margriet van Maagdenburg', in: Mirjam Cornelis e.a., *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996), p. 45-47. Cursivering van mijn hand.

85 Hertaald: O Jesu, overzoet kindeke, u wil ik geheel en al toebehoren, ik wil niet langer hechten aan mijzelf. Uit 'Een ander liedeken' (Snellen, *Een boecxken*, p. 64).

86 Heilig in de betekenis van puur, heel.

87 GAU, Stadsarchief I 627 (rek. 2e cam.), 1514/15, n.g.

88 *Bronnen bouwgeschiedenis Dom*, 2e stuk (1480-1507). Uitgegeven door W.J. Alberts ('s-Gravenhage 1969), p. 248; Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* beschrijft 'prelaat' als: de titel van die geestelijken in de rooms-katholieke kerk welke een eigen kerkelijk rechtsgebied hebben, m.n. de aartsbisschoppen, bisschoppen, abten en priors.

89 RAU, *St.Pieter*, 191, 1513/14, f.171.

90 GAU, SBA II, 47, 1534/35, f.21v.

91 GAU, SBA II, 47, 1533/34, f.9. Met dank aan Bini Biemans-van der Wal die mij hierop attendeerde.

92 *Acta Sanctorum*, p. 132. Bertken is hier als "venerabilis" geboekstaafd, omdat zij in een heilige reuk stond. Er is geen proces tot zalig- of heiligverklaring geweest.

de moeite waard zijn om met deze achtergrond voor ogen opnieuw naar haar werk te kijken, doch daarvoor is binnen het bestek van dit artikel geen ruimte. In mijn proefschrift ga ik hier wel op in. Voor nu volstaat het om op te merken dat Bertken haar persoonlijke voorgeschiedenis heeft losgelaten. De wereld die zij kende, deed haar pijn. Zij wilde deze kwetsuur niet langer in stand houden en hield op zich met de wereld te identificeren, waarmee zij zich wel betrokken voelde. Voor ons is het nauwelijks voorstelbaar dat mensen hun pijn zo positief kunnen transformeren. Als kluizenares stond zij midden in de wereld. Net als haar voorouders woonde zij in het centrum van de

stad, niet langer in een groot stenen huis, doch in een kluis. Zij wilde op een andere manier midden in het leven staan. Op het drukste punt van de stad was zij, een ongezien persoon, dienstbaar aan God en haar medemens. Het lijkt een merkwaardige coïncidentie dat zij, als telg van een geslacht dat generaties lang zijn wil aan de samenleving heeft opgelegd, nu diezelfde samenleving met raad en gebed terzijde staat. Maar ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat zij bewust en onthecht iets aan de Utrechtse samenleving wilde goedmaken.

Summary
Until 1958 little was known of the personal background of the famous Utrecht recluse Suster Bertken (c. 1426/27-1514), who lived for a period of 57 years in a cell near the Buurkerk and wrote beautiful meditations, prayers and poems. In 1958, some details were already revealed about her father, Jacob van Lichtenberg (c. 1384-1449). It turned out that Bertken was the illegitimate daughter of a rich and powerful clergyman. The present article provides further information about her family background and by that also of her socio-cultural background, and puts the question in how far this background influenced her religious life and affected her choice to lead the life of a recluse. The author concludes that this influence was substantial and that her choice was not, as has been argued, determined by shame about her illegitimate birth but by her repugnance of the power games played by her family with all the concomitant intrigues and bloodshed. She did not only become a recluse because of her love of God, but also because she wanted to atone for the misery her family had inflicted on the people of Utrecht.

Personalia
Llewellyn Bogaers studeerde geschiedenis te Utrecht, waarna zij in dienst van NWO onderzoek deed naar het sociaal-culturele en religieuze leven in laat-middeleeuws Utrecht. Binnenkort zal zij haar proefschrift voltooien dat de (Utrechtse) religiositeit aan de vooravond van de reformatie tot onderwerp heeft. Als free-lance historica schrijft zij teksten, doet zij onderzoek, en geeft zij cursussen, lezingen en rondleidingen, ondermeer over Suster Bertken.
Adres: Bekkerstraat 85, 3572 SE Utrecht.